

МОНІТОРИНГ ЕКОЛОГІЧНО СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

MONITORING OF ECOLOGICALLY SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN THE GLOBAL CHALLENGES

Інна ІРТИЩЕВА,
доктор економічних наук,
Національний університету кораблебудування
імені адмірала Макарова, Миколаїв

Inna IRTYSHCHEVA,
Doctor of Economics,
National Shipbuilding University
named after Admiral Makarov, Mykolaiv

Тетяна СТРОЙКО,
доктор економічних наук,
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

Tetyana STROYKO,
Doctor of Economics,
Mykolaiv National University
named after V.O. Suhomlynskiy

Маріанна СТЕГНЕЙ,
кандидат економічних наук,
Мукачівський державний університет

Marianna STEHNEI,
PhD in Economics,
Mukachevo State University

Обґрунтовано концептуальні підходи до розробки системи моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів. Досліджено досвід розвинених країн світу щодо фінансування розвитку сільських територій. Визначено складові та головну мету політики розвитку сільських територій. Обґрунтовано об'єктивну необхідність створення системи моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій для визначення стратегічних передумов подальшого розвитку сільських територій.

Запропоновано визначення системи екологічного моніторингу та основних напрямів його діяльності. Необхідність формування нової парадигми розвитку глобалізованої світової економіки передбачає доцільність розроблення показників, за якими можна оцінити ступінь сталості, позитивну чи негативну динаміку руху до сталого розвитку. Основним результатом розроблення індикаторів сталого розвитку є контроль за досягненням цілей останнього, управління цим процесом, оцінка ефективності використовуваних ресурсів та рівня досягнення поставлених цілей.

Розроблено набір індикаторів згідно з чотирма основними критеріями: економічні можливості, рівень екологізації, рівень соціалізації, рівень комфорту сільських територій. Досліджено дві базові концепції державної підтримки розвитку сільських територій, які можуть бути використані як при галузевому, так і при територіальному підході до сільського розвитку в Україні.

The conceptual approaches to the development of monitoring system of ecologically sustainable development of rural territories under the conditions of global challenges are grounded. It is investigated the experience of developed countries of the world concerning financing of the development of rural territories. It is determined the components and the main aim of the rural territories development policy. The objective necessity to create the monitoring system of ecological sustainable development of rural territories is grounded to determinate the strategic pre-conditions of the further development of rural territories.

The determination of ecological monitoring system and basic directions of its activity are provided. The necessity to form a new paradigm of development of the globalized world economy foresees the expediency of development, after which it is possible to estimate the degree of steadiness, positive or negative dynamics of movement to sustainable development. The main result of development of indicators of sustainable development is monitoring of achievement of goals of the latter, managing of process, estimation of efficiency of the used resources and the level of achievement of set objectives.

The set of indicators is worked out according to four basic criteria: economic opportunities, ecologization level, socialization level, comfort level of the rural territories. Two base concepts of state support of the development of rural territories which can be used both for the sectoral and territorial approach to the rural development in Ukraine are investigated.

Для оцінки реального стану, прийняття виважених рішень щодо обґрунтування стратегічних орієнтирів розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів та загроз необхідно розробити систему моніторингу досягнення їх головних цілей, критеріїв та індикаторів.

Фундаментальною сутністю концепції екологічно сталого розвитку на сьогодні є гармонізація отримуваних суспільством еколого-економічних (господарських рішень) в рамках комплексних системних програм, які обумовлюють процес функціонування систем різного масштабу та їх еколого-економічну ефективність.

У сучасних умовах сформовані міцні школи науковців і практиків, що розглядають питання розвитку сільських територій з урахуванням екологічної складової. Теоретичні та методичні підходи до розгляду екологічно сталого розвитку сільських територій викладені в працях науковців О. Алімова, В. Геєця, О. Гордої, М. Згуровського, Л. Мармоль, Л. Молдован, Б. Пасхавера, І. Прокопи, П. Саблука, А. Третяка, М. Хвесика, Є. Хлобистова, О. Шубравської, В. Юрчишина та інших.

Разом з тим, за наявності достатньої кількості думок і пропозицій невіршеним залишається питання щодо формування системної концепції моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій з урахуванням глобальних викликів.

Метою нашого дослідження стало обґрунтування концептуальних підходів до розробки системи моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів.

За загальноприйнятим визначенням, індикатор – це параметр, що дає змогу виміряти величину відхилення фактичного показника від орієнтовного значення. Моніторинг індикаторів має виключно важливе значення для України в умовах економічної кризи, соціально-політичної нестабільності та напруженості в суспільстві, підвищеної динамічності показників, що характеризують ці процеси [1, с. 9].

Категорія «сільські території» нещодавно увійшла в нашу наукову та практичну діяльність. За глибиною дослідженості цієї категорії Україна поки що суттєво відстає від світової науки і практики, у нас спостерігається відносно фрагментарне вивчення окремих питань цієї проблеми. В авангарді дослідження категорії «сільські території», особливо з точки зору їх екологічного розвитку, країни Європейського Союзу (найперше Австрія, Чехія, Польща), США.

В усіх розвинених країнах світу розвиток сільських територій фінансує держава. В Україні, з початком реформування спільної аграрної політики Євросоюзу, сільський розвиток відіграє найважливішу роль у сприянні сільському

співтовариству та вирішенні економічних, соціальних й екологічних проблем. Європейська політика сільського розвитку традиційно сформована на агропродовольчій економіці, навколишньому природному середовищі та багатofункціональності сільського господарства, зокрема розв'язанні демографічних проблем у сільських регіонах. Вона складається з трьох інтервенційних та методологічної основи «LEADER».

Хоча цій політиці, на думку вчених Державної установи «Інституту економіки і прогнозування Національної академії наук України» [2, с. 308], доведеться зіткнутися з величезними викликами, які полягають у необхідності рішучого внеску у забезпечення конкурентоспроможності і сталого розвитку сільських територій на майбутні роки. Для того, щоб рухатись намеченим шляхом, необхідне об'єднання як локальних суб'єктів сільського розвитку (громади та їх лідери), так і представників влади різних рівнів ієрархії. Тому європейська політика сільського розвитку хоча й буде дуже обширною, проте, водночас, і добре структурованою.

Ця мережа покриватиме всі відносно відокремлені основи політики сільського розвитку: підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів, поліпшення стану навколишнього природного середовища і сільських територій, забезпечення якості життя в сільській місцевості та диверсифікацію її економіки, ініціативу «LEADER» та концентрацію зусиль усіх суб'єктів, що реалізують їх на практиці.

Політика розвитку сільських територій включає як сільськогосподарський, так і загальноекономічний, соціальний розвиток, диверсифікацію виробництва, сприяння розширенню підприємництва та раціональне управління навколишнім середовищем. Особливої уваги вимагає розвиток сільської інфраструктури, промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, місцевих ремесел і сфери послуг.

Головна мета політики розвитку сільських територій – створення умов для забезпечення достатньо високого рівня сфери послуг, досягнення визначених суспільством стандартів рівня життя, зростання економічної ефективності виробництва і довгострокового управління навколишнім середовищем.

Для визначення стратегічних передумов подальшого розвитку сільських територій об'єктивно необхідним процесом є створення системи моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій.

Відсутність централізованого управління природними ресурсами, низький рівень гео економічної освіти, неефективна нормативно-законодавча база в системі природокористування викликають додаткові хижацькі навантаження на екосистеми. У гонитві за миттєвими економічними вигодами склалося не-системне, екологічно шкідливе природокористування.

Ситуація, що склалася в Україні з соціально-екологічною та економічною складовою, повинна вирішуватись на принципах сталого розвитку. У рамках цього підходу необхідно розробити системний моніторинг, який включає би спостереження за гео екологічним станом сільських територій, оцінку їх реального стану та прогнозування майбутнього.

В систему екологічного моніторингу входять спостереження за станом елементів біосфери, спостереження за джерелами і чинниками антропогенної дії. Моніторинг включає наступні основні напрями діяльності:

- спостереження за чинниками дії і станом компонентів природного довкілля;
- оцінка фактичного стану природного середовища;
- прогноз стану природного довкілля і оцінка прогнозованого стану.

Система екологічного моніторингу є джерелом необхідної інформації для ухвалення природоохоронних управлінських рішень. Відповідно, саме в цих площинах формується система критеріїв (індикаторів) сталого розвитку.

Виділяють такі індикатори сталого розвитку з класифікацією по секторах [3, с. 205]:

□ соціальні: боротьба з бідністю; демографічна динаміка і стан; поліпшення освіти, поінформованості і виховання суспільства; захист і поліпшення здоров'я людей; поліпшення розвитку поселень;

□ економічні: міжнародна кооперація для прискорення сталого розвитку і пов'язана з цим місцева політика; зміна характеристик споживання; фінансові ресурси і механізми; передача екологічно чистих технологій, співробітництво і створення потенціалу;

□ екологічні: збереження якості водних ресурсів і забезпеченість ними; захист морів і прибережних територій; комплексний підхід до планування і раціонального використання земельних ресурсів; раціональне управління вразливими екосистемами, боротьба з опустелюванням і посухами; сприяння веденню сталого сільського господарства і розвитку сільських районів; боротьба

за збереження лісів; збереження біологічного різноманіття; екологічно безпечне використання біотехнологій; захист атмосфери; екологічно безпечне управління твердими відходами і стічними водами, токсичними хімікатами, небезпечними і радіоактивними відходами;

□ інституціональні: облік питань екології і розвитку в плануванні й управлінні для сталого розвитку; національні механізми і міжнародне співробітництво для створення потенціалу в країнах, що розвиваються; міжнародний інституціональний порядок; міжнародні правові механізми; інформація для прийняття рішень; посилення ролі основних груп населення.

Необхідність формування нової парадигми розвитку глобалізованої світової економіки передбачає доцільність розроблення показників, за якими можна оцінити ступінь сталості, позитивну чи негативну динаміку руху до сталого розвитку. Основним результатом розроблення індикаторів сталого розвитку є контроль за досягненням цілей останнього, управління цим процесом, оцінка ефективності використовуваних ресурсів та рівня досягнення поставлених цілей.

Загалом можна виділити наступні підходи до побудови системи індикаторів [4, с. 328], що засновані на:

□ структурі індикаторів, що включає розділи «тема – підтема – індикатор» і розроблена Комісією ООН зі сталого розвитку;

□ структурі «проблема – індикатор», коли кожній проблемі, що визначає сталий розвиток, відповідає свій індикатор;

□ видах капіталу – природному, людському, фізичному та сукупному, наприклад, модель зівставного капіталу, запропонована Світовим банком.

Для оцінки соціо-еколого-економічного розвитку регіону у світовій економіці виділяють наступні системи індикаторів:

- показник дійсних/справжніх заощаджень (Genuine savings, GS);
- індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI);
- показник екологічного сліду відбитку (Ecological foot-print, EF);
- індекс екологічної сталості (Environmental sustainable Index, ESI);
- індекс виконання рішень щодо сталого розвитку (Environmental Performance Index, EPI);

- індекс сталого розвитку (Sustainable Development Index, SDI);
- індекс живої планети (Living Planet Index, LPI);
- показник простору довкілля (Environmental space, ES);
- індикатор екологічної сталості (Environmental sustainability indicator, ESI);
- індекс сталого економічного добробуту (Index of sustainable economic welfare, ISEW);

□ індекс якості життя (Quality-of-Life index, QOL) [3, с. 421].

В сучасній економічній науці існує близько 1000 різноманітних критеріїв та підходів, що характеризують рівень сталого розвитку. Найчастіше аналіз рівня сталого розвитку здійснюється з використанням двох основних підходів: побудова інтегрального індексу на основі агрегованої оцінки стійкості (Aggregate Sustainability Measures – ASM); побудова системи окремих індикаторів стійкості (Sustainability Performance Indicators – SPI). Для оцінки сталого розвитку частіше за все використовують три групи показників: еколого-економічні, еколого-соціально-економічні і екологічні.

В Україні найбільш раціональною є система вимірювань сталого розвитку, запропонована Інститутом прикладного системного аналізу НАН України і МОН України [5]. За цією методикою, кожен агрегований індекс обчислюється з використанням великої кількості індикаторів і наборів даних як кількісного, так і якісного характеру. Зарубіжними економістами інтегральний підхід до побудови агрегованого показника сталого розвитку найбільш повно реалізований в розробках ПРООН та іншими організаціями ООН [6].

В Україні вже є приклади розробки екологічного моніторингу – як сукупності заходів зі спостереження, оцінки і прогнозування стану природного довкілля, що проводяться з метою виявлення антропогенної і природної складових в її змінах.

Зокрема, фахівці ТОВ «Інститут Регіональних екологічних досліджень» вперше в Україні розробили регіональну (обласну) природоохоронну Програму створення системи екологічного моніторингу в Запорізькій області. Програма отримала високу оцінку уряду України. Фахівцями компанії розроблені аналогічні програми для Кіровоградської, Дніпропетровської, Чернігівської областей України.

Ми вважаємо, що для моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій необхідно розробити набір індикаторів за чотирма основними критеріями: економічні можливості, рівень екологізації, рівень соціалізації, рівень комфорту сільських територій (табл. 1).

Наведені критерії ілюструють найважливіші показники, які визначають рівень розвитку сільських територій в сучасному глобалізованому світі. За ними можна дослідити основні тенденції та динаміку розвитку сільських територій та територіальних громад.

Саме індикатори відображають зміни в рівні розвитку сільської території в різноманітних аспектах. На основі запропонованих критеріїв можна сформулювати систему моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій і на наднаціональному, і на національному та регіональному рівнях, що дасть змогу своєчасно виявити існуючі диспропорції. Стан сільської території визначатиметься шляхом аналізу системи індикаторів (критеріїв), які забезпечують комплексне сприйняття трансформацій та їх відповідність напрямам національної аграрної політики та продовольчої безпеки країни.

В сучасному глобалізованому світі існують дві базові концепції державної підтримки розвитку сільських територій, які можуть бути використані як при галузевому, так і при територіальному підході до сільського розвитку в Україні.

Перший підхід припускає жорстке закріплення умов і механізмів державної підтримки у рамках єдиного законодавчого акту. Цей підхід характерний для Євросоюзу, де, у рамках постанови Європейської комісії № 1698/2005 від 20 вересня 2005 року, фінансується більше різних заходів з Європейського сільськогосподарського фонду для сільського розвитку. Для отримання фінансування з цього фонду кожна країна-член ЄС зобов'язана розробити національну програму розвитку сільських територій країни, яка має бути затверджена Єврокомісією. Але при розробці стратегії уряд може вибрати з представленого переліку ті напрями, які найбільшою мірою сприяють вирішенню проблем сільських територій. В той же час, кожна країна-член ЄС може мати власні програми сільського розвитку в доповненні до основної, але фінансування вже здійснюється тільки з національного бюджету і інших джерел.

Другий підхід припускає наявність великої кількості програм, які можуть бути реалізовані незалежно один від одного. Цей підхід широко використовується в США, де тільки Міністерством сільського господарства реалізується більше 150 різних програм.

Таблиця 1. Критерії моніторингу екологічно сталого розвитку сільських територій

Критерій	Найменування індикатора
1. Критерій економічних можливостей сільських територій	
1.1	Валовий регіональний продукт на душу населення, млн грн
1.2	Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської та харчової продукції, %
1.3	Інвестиції в основний капітал підприємств, розташованих в регіоні, в розрахунку на одну найману особу, тис. грн
1.4	Доля оброблювальних виробництв у валовому регіональному продукті, %
1.5	Доля імпорту основних груп продовольчих і непродовольчих товарів, %
1.6	Вироблено продовольства на душу населення, тис. грн
1.7	Обсяги продажу продовольства на душу населення, млн грн
1.8	Частка економічно активного населення в сільській місцевості, %
2. Критерій рівня екологізації сільських територій	
2.1	Частка фактично сплачених екологічних зборів, % від пред'явлених
2.2	Частка витрат на охорону природного середовища в капітальних інвестиціях, %
2.3	Частка витрат на охорону природного середовища в поточних витратах, %
2.4	Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т на 1000 чол. у рік
2.5	Частка рекультивованих та відпрацьованих земель, %
3. Критерій рівня соціалізації сільських територій	
3.1	Населення з грошовими прибутками нижче за величину прожиткового мінімуму, в % від загальної чисельності населення
3.2	Коефіцієнт диференціації прибутків, в разях
3.3	Доля соціально-значущих витрат у бюджеті регіону, в т.ч. доля витрат на: охорону здоров'я; освіту; культуру, спорт; соціальну політику
3.4	Рівень зареєстрованого безробіття, %
3.5	Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств, тис. грн. на 1 людину
3.6	Співвідношення прожиткового мінімуму та середньодушових прибутків населення, %
4. Критерій рівня комфорту сільських територій	
4.1	Охоплення сільських дітей дошкільними закладами, %
4.2	Частка домогосподарств, забезпечених водою, опаленням, % від загальної чисельності
4.3	Охоплення сільського населення амбулаторно-поліклінічними закладами, %
4.4	Кількість користувачів прогресивними засобами зв'язку на 1000 чол., тис. штук
4.5	Введено в експлуатацію житла на 1000 населення, м ²
4.6	Рівень злочинності, число зареєстрованих злочинів на 1000 чол. в рік

* Джерело: розроблено авторами

Загальними моментами є: фінансування програм сільського розвитку багатьма міністерствами і відомствами, відповідальними за регіональний розвиток і соціальну підтримку; широка підтримка місцевих ініціатив і виробництва місцевих і регіональних продуктів харчування; щорічний моніторинг досягнення програмних індикаторів і ефективності використання бюджетних коштів.

Одна з основних відмінностей в політиці сільського розвитку Євросоюзу і США полягає в різних підходах до визначення «сільського розвитку» і ролі аграрного виробництва в розвитку сільських територій. У ЄС сільське і лісове господарство розглядається як основний постачальник громадських послуг для сільської економіки. У законодавстві США така роль аграрного виробництва законодавчо не визначена, але має місце на рівні штатів.

У Євросоюзі політика сільського розвитку входить в Єдину аграрну політику, і її основними напрямками є: підтримка економічного розвитку і забезпечення зайнятості сільського населення, збереження природних ресурсів, стійке сільськогосподарське виробництво і лісокористування, збереження культурної спадщини, забезпечення споживачів якісними і безпечними продуктами харчування і скорочення соціальної нерівності між країнами - членами ЄС. Аграрне виробництво розглядається як багатофункціональне, у зв'язку з чим більшість програм розвитку сільських територій спрямована безпосередньо на фермерів і підприємства агробізнесу [7, с.67].

Діяльність федерального уряду США зі сприяння розвитку сільських регіонів входить у функції державного управління багатьох міністерств і відомств – більше 20 федеральних агентств адмініструють близько 1400 програм.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищенаведені дослідження, нами систематизовано індикатори, що дозволять системно відобразити рівень розвитку сільських територій в глобалізованому світі. В подальшому нами будуть розроблені методичні обґрунтування системи порогових значень для чотирьох груп індикаторів екологічно сталого розвитку сільських територій. Це дозволить забезпечити принцип згладжування міжрегіональної диференціації рівня життя населення в сільських регіонах та, в подальшому, забезпечити рівень життя за більш високими соціальними стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова. – К.: Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2003. – 64 с.
2. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б. Й., Шубравська О. В., Молдавчан Л. В. та ін.]; за ред. акад. УААН Б. Й. Пасхавера. – К.: НАН України; Ін-т екон. та прогнозув., 2009. – 432 с.
3. Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика: [монографія] / [Андерсон В. М., Андреева Н. М., Алимов О. М. та ін.]; за науковою редакцією д. е. н., проф. Хлобистова Є. В. / ДУ «ІПСР НАН України», ІПРЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімф.: ВД «АРИАЛ», 2011. – 340 с.
4. Горда О. С. Підходи к моніторингу устойчивого развития региона / О. С. Горда // Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: матеріали ІІ Всеукр. наук.-практ. конф., (23–24 верес. 2010 р., Бахчисарай) / НДІ сталого розвитку та природокористування, РВПС України НАН України, Кримський економічний інститут ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана». – Сімф.: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. – 492 с.
5. Згуровський М. З. Сталый розвиток у глобальному і регіональному вимірах: аналіз за даними 2005 р. / М. З. Згуровський – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 84 с.
6. World Bank. World Development Report, 1993. – Washington D.C.: World Bank, 1993 – 175 p.
7. Пантелеєва О. І. Зміни політики розвитку сільських територій в розвинених країнах: можливі рішення для Росії / О. І. Пантелеєва // Економіка сільськогосподарських і переробних підприємств. – 2010. – №7. – С. 66-69.

REFERENCES

1. Sukhorukov A. I. Metodichni rekomendatsii shchodo otsinky rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy [Guidelines on the assessment of the economic security of Ukraine]. Kyiv, Natsional'nyi instytut problem mizhnarodnoyi bezpeky, 2003, 64 p. [in Ukrainian].
2. Pashaver B. I., Shubravs'ka O. V., Moldavan L. V. and others. Vykyky i shlyakhy ahroprodovol'choho rozvytku [Challenges and ways of agrofood development]. Kyiv, NAN Ukrainy, Instytut ekonomiky ta prohnozuvannya, 2009, 432 p. [in Ukrainian].
3. Anderson V. M., Andrieva N. M., Alimov O. M. Stalyi rozvytok ta ekolohichna bezpeka suspil'stva: teoriia, metodolohiia, praktyka [Sustainable development and environmental safety of society: theory, methodology, practice]. DU «IPEPR NAN Ukrainy», IPRED NAN Ukrainy, SumDU, NDI SRP, Simferopol', VD «ARIAL», 2011, 340 p. [in Ukrainian].
4. Horda O. S. Podhody k monitoringu ustojchivogo razvitiia regiona [Approaches to monitoring of sustainable development in the region]. NDI staloho rozvytku ta pryrodokorystuvannya, RVPs Ukrainy NAN Ukrainy, Kryms'kyi ekonomichnyi instytut DVNZ «KNEU im. Vadyma Het'mana», Simferopol', PP «Pidpriemstvo Feniks», 2010, 492 p. [in Russian].
5. Zghurov's'kyi M. Z. Stalyi rozvytok u hlobalnomu i regionalnomu vymirakh: Analiz za danymy 2005 r. [Sustainable development in global and regional dimensions: Analysis according to the data of 2005]. NTUU «KPI», 2006, 84 p. [in Ukrainian].
6. World Bank. World Development Report, 1993. Washington D.C.: World Bank, 1993, 175 p.
7. Panteleeva O. I. Zminy polityky rozvytku sil's'kykh terytoriy u rozvynenykh krainakh: possible solutions for Russia. Ekonomika sil's'kohospodars'kykh i pererobnykh pidpriemstv, 2010, no. 7, pp. 66-69 [in Ukrainian].